

Hesz Ágnes

ÉLŐK, HOLTAK ÉS ADÓSSÁGOK
A halottak a hidegségi társadalomban

PhD dolgozat tézisei

Pécs
2009

Ezúton szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik e dolgozat elkészültében segítettek.

Köszönöm

- Hidegségi házigazdáimnak, hogy családjukba és életükbe befogadtak, hogy ott-tartózkodásomat kellemessé és otthonossá tették, hogy mindig készséggel elégítették ki a kíváncsiságomat, és hogy máig úgy térhetek vissza hozzájuk, mintha hazamennék.
- Hidegségi ismerőseimnek, hogy szeretettel fogadtak, és idejüket nem sajnálva megosztották a tudásukat velem.
- Pócs Évának az értékes szakmai tanácsokat és mindazt a támogatást, amit munkám során kaptam tőle.
- A disszertáció elő-opponenseinek, Sz. Kristóf Ildikónak és Vargyas Gábornak, hogy bírálatukkal és konstruktív javaslataikkal segítették a dolgozat végső formájának kialakulását.
- Berta Péternek, Farkas Juditnak, Gulyás Juditnak és Nagy Zoltánnak, hogy írásaimat olvasták és tanácsaikkal, észrevételeikkel segítették a munkámat.
- Farkas Zsuzsinak, hogy segített az ábrák elkészítésében.
- A Pócs Éva vezette 49 175 számú OTKA-program, az Alfred Toepfer Stiftung FVS valamint a Collegium Budapest Institute for Advanced Study és a Deák ösztöndíj által nyújtott anyagi támogatást.
- A PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszékének az erkölcsi támogatást.
- És végezetül, de nem utolsósorban, családomnak és barátaimnak a türelmüket.

A disszertáció célja bemutatni azt, hogy a halottak milyen helyet foglalnak el a gyimesi csángók – azon belül is a Hidegségen élők – közösségében. A dolgozatban az élők és holtak közötti összetett és ellentmondásos viszony leírására törekedtem, bemutattam azokat a képzetek és társadalmi tényezőket, amelyek e viszonyt alapvetően meghatározzák, miközben igyekeztem rávilágítani azokra az összefüggésekre, amelyek az élők egymáshoz, és a halottakhoz fűződő kapcsolata között fennállnak. Egyrészt azt vizsgáltam, hogy melyek azok a morális értékek, együttműködésre vonatkozó elvárások, amelyek mindkét viszonyban tetten érhetők. Másrészt részletesen foglalkoztam azzal, hogy az élők és holtak között különböző formában (halotti rítusok, álmok, látomás) végbemenő kommunikációnak milyen szerepe van a társadalmi kapcsolatok alakításában, azaz, hogyan válik az élő közösségen belül zajló kommunikációvá, az élők hogyan és mit közölnek egymásnak a halottakon keresztül.

1. A kutatás keretei – lehetőségek és korlátok

1. 1. Témaválasztás, a kutatás szempontjai: Noha a magyar néprajztudományban a temetkezési rítusok és a halottakkal kapcsolatos elképzelések viszonylag jól kutatott területnek tekinthetők, a halállal kapcsolatosan az ilyesfajta kérdésfeltevés szokatlanul számít. Egyrészt mindeddig olyan munkákat ismerünk csak, amelyek élők és holtak viszonyával csak érintőlegesen, egy másik probléma (pl. a visszajáró halottak, halottlátók, végrendelkezési szokások, az emberi és a természetfeletti világ között működő mediatori rendszerek) részeként foglalkoztak. Másrészt a halállal kapcsolatos néprajzi kutatásokra alapvetően jellemző volt, hogy kevés figyelmet szenteltek az általuk vizsgált jelenségek társadalmi aspektusainak, és elsősorban a jelenségek leírását, az eredetkérdés és az elterjedtség vizsgálatát, valamint a jelenségek önmagukban alkotott rendszerének megrajzolását tűzték ki célul (vö. pl. K. Kovács 1944; Balázs 1995; Kunt 1987). Harmadrészt a szociálanropológiai kérdésfeltevés mellett a dolgozat abban is eltér a korábbi munkák többségétől, hogy a vallásantropológiára egyre inkább jellemző tendenciának megfelelően a néphit – népi vallás – hivatalos vallás (tudományosan megkonstruált) területeit nem választja el egymástól, hanem egy rendszernek tekinti, amely a *helyi vallás* fogalmával írható le (vö. Stewart 1991). Ennek következtében a halállal kapcsolatos képzetek és rítusok tárgyalásakor a hivatalos vallás idevonatkozó tanításait és előírásait az ettől eltérő képzetekkel és gyakorlattal együtt vizsgálja, és kitér a két elképzelérendszer egymáshoz való viszonyának és kölcsönhatásának elemzésére is.

A halottak közösségi szerepének értelmezésekor két fogalom bizonyult kulcsfontosságúnak. Az egyik a kommunikáció fogalma, amelynek az elemzés során egy tágabb jelentését használtam. Egyrészt olyan aktusokat értettem alatta, amelyeknek során a résztvevők között verbális vagy non-verbális módon információ átadás történik. Másrészt az olyan interakciókat is kommunikációnak tekintettem, amelyeknek során a szereplők közösen létrehoznak valamit – társadalmi kapcsolatot, egy helyzetet vagy jelenséget közös értelmezését (vö. Horányi – Béres 2001: 7–8). A másik fogalom a kölcsönösség, amely alapvetően áthatja a hidegségiiek mindennap érintkezéseit és a holtakkal való kapcsolatát is: mind az élők közti, mind pedig az élők és holtak közti viszonyok minden összetettséjük mellett alapvetően csereviszonyok, amelyek az ajándékcsere logikája és szabályai szerint alakulnak.

1. 2. Terepmunka – lehetőségek és korlátok: A 2002 és 2003 ősze között végzett, összesen mintegy nyolc hónapnyi terepmunka során kétféle kutatási módszert követtem: a kulturális- és szociálanropológiában bevettnek számító résztvevő megfigyelést, és az interjúzó módszert. A kutatás ideje alatt mindvégig egy családnál laktam, és amennyire lehetett, igyekeztem vendéglátóim életében részt venni, elkísérni őket szomszédi, baráti látogatásaikra, és ha

lehetett, részt venni a munkájukban. Lakóhelyválasztásom következményekkel járt a terepmunka eredményére nézve is: mélyrehatóan egy szűkebb kört – házigazdám szomszédságát, a rokoni, komasági kapcsolataik által kijelölt csoportot – ismertem meg, és e csoport társadalmi kapcsolathálóját, egymás közti interakcióit volt módomban feltérképezni és nyomon követni. Ugyanakkor azért, hogy átfogóbb képet kapjak, Hidegség egészén készítettem interjúkat. Ennek eredménye több, mint 100 órányi hangfelvétel, amelyet százhat adatközlővel készítettem, akik közül mintegy húszhoz többször is visszatértem. A téma jellegéből és női mivoltomból adódóan adatközlőim többsége nő volt (84%), több mint felük hatvan év alatti, de lényegében minden korosztály képviseltette magát.

A vizsgált téma természetéből adódik továbbá, hogy elsősorban – sokszor retrospektív – beszélgetésekből lehet megismerni. A halottakkal való kapcsolatteremtés spontán formái ritkán megfigyelhetők külső szemlélő számára, és az is ritka szerencse, ha az ember közvetlenül tudja megfigyelni, hogy hogyan zajlik egy-egy ilyen esemény elbeszélése, megvitatása. Hasonlóképpen interjúk és beszélgetések során lehetett felderíteni azt is, hogy mit gondolnak a hidegségiek a halottakról és a túlvilágról, és hogy hogyan magyaráznak bizonyos rituális mozzanatokot.

Ami a rítusok megfigyelését illeti: ottlétem alatt több olyan temetésen is részt vettem, amelyre házigazdám vagy szomszédaik elmentek, de arra nem volt módom, hogy egy halálesetet az elejétől fogva végigkövessek – mivel nem ismertem a halottak családját annyira, hogy ezt megtehessem. Részvételém így a mindenki számára nyitott alkalmakra, vagyis az imádkozóra és magára a temetésre korlátozódott. Ezalól az egyetlen kivételt egy hat hetes emléktorra való felkészülés jelentette, amely az általam ismert szomszédságban zajlott, és amelynek másfél napos előkészületeiben tevékenyen részt vettem. Ebből következik, hogy a halotti rítusokra vonatkozó információim többsége, az egyes rítusmozzanatokkal kapcsolatos magyarázatok – ahogyan a halottakkal kapcsolatos nézeteket illető ismereteim is – félig strukturált interjúkból származnak. Az interjúk során azonban igyekeztem konkrét eseteket elmeséltetni a beszélgetőtársaimmal, és csak olyan mozzanatokra, képzetekre rákérdezni, amelyekről korábbi interjúkból tudtam, hogy ismertek voltak a közösségben. Nem volt célom tehát a néphitgyűjtések szokásos módszere szerint egy különböző területekről származó adatokból összeállított rendszer teljes kikérdezése. Az anyag elemzésekor mindemellett igyekeztem reflektálni személyemnek és az interjúszituációnak a gyűjtött anyag milyenségére gyakorolt hatására is. A kapott anyag heterogenitása ugyanakkor részben igazolhatóvá tette azt a kényszerű döntést, amelynek következtében a halotti rítusokat nem egy esetre alapozva, hanem a megfigyeléseim és az interjúk alapján általánosságban írtam le, mivel ily módon hangsúlyosabban lehetett visszaadni azt a változatosságot, ami a közösségben e téren valójában létezik.

1. 3. A kutatás érvényessége: Terepmunkám során a több települést magába foglaló gyimesi régióon belül egyetlen településrészre koncentráltam, ezért felmerül a kérdés, hogy megállapításaim mennyire érvényesek a régió egészére nézve? A terület más településein szerzett tapasztalataim, és más kutatók közlései alapján az derült ki, hogy léteznek kisebb, területi jellegű eltérések, ám a régió lényeges vonásaiban kulturálisan egységesnek mondható. A halotti rítusok gyakorlatában és a halállal kapcsolatos elképzelésekben akadnak tehát különbségek, az azonban elmondható, hogy élők és holtak kapcsolata a régió egészében ugyanolyan intenzív, és ugyanazon elvek által vezérelt, mint Hidegségen.

A dolgozat a gyimesi csángók halál-kultúrájának csak egy, bár azt gondolom, fontos szeletét fedi le: számos lényeges kérdést, például a halálhoz való hozzáállást, a saját halálra való felkészülést, a gyászolók érzelmeit és magát a gyászt, illetve a síremlékek és a temetők problémáját nem, vagy csak kevésbé hangsúlyosan érintettem. A halállal kapcsolatos jelenségek átfogó elemzése nem volt és nem is lehetett célom: ehelyett arra törekedtem, hogy

az általam vizsgált részkérdéseket – élők és holtak viszonyát és a hozzá kapcsolódó kommunikációs gyakorlatokat – a maguk komplexitásában, társadalmi és kulturális kontextusukkal együtt értelmezzem.

2. Dolgozat felépítése - eredmények

A dolgozat tárgyalása négy fő részre oszlik, amelyek egymásra épülnek.

2. 1. Az *Élők* című első nagy fejezet a gyimesi régiót és a hidegségi társadalmat mutatja be. E fejezet a csángók történetének, más vidékekkel és csoportokkal való kapcsolatának, életkörülményeinek rövid ismertetése után elsősorban azoknak a kérdéseknek (rokonsági, szomszédsági, komasági kapcsolatok, az együttélés szabályai, a kölcsönösség szerepe, a mindennapi kommunikáció jellegzetességei) a tárgyalására szorítkozik, amelyek összefüggésben vannak az élők és holtak közötti viszonyal, a két csoport között folyó kommunikációval, és tágabb kontextusát jelentik az élők között a halottak apropóján zajló kommunikációnak. A hidegségiek társadalmának bemutatásához értelmezési keretként a cselekvés – vagy gyakorlat – orientált szociológiai, antropológiai megközelítést alkalmaztam, amelynek központi elve az, hogy a társadalmi kapcsolatok, s maga a társadalom sem eleve adottak, hanem az emberek közötti interakciók termékei (Bourdieu 1978: 379). Interakciók jelölik ki a társadalmakat alkotó egyes csoportok határait is: a csoport addig terjed, azaz azokat foglalja magába, akik részt vesznek a csoportot alkotó és alakító tevékenységekben (Eriksen 2006: 103). Mindezeket figyelembe véve a fejezet főbb megállapításai a következőképpen összegezhetők:

- Hidegségen az egyén mindennapi életében számottevő társadalmi csoportok (rokon, komasági, szomszédsági) tagjaival szemben megfogalmazódnak bizonyos elvárások: gazdasági együttműködés, segítségnyújtás, konfliktusmentes, szívélyes viszony fenntartása. Ugyanakkor megfigyelhető az is, hogy a hidegségiek elfogadják, hogy nem minden rokon, koma illetve szomszéd ápol egyformán szoros és intenzív kapcsolatot, vagyis nem mindegyikük viselkedik rokonként, komaként vagy szomszédként.
- Hidegségen a rokon, koma, szomszéd kifejezések jelentésének tehát két szintje van. Egyrészt strukturális okokból tekintenek valakit e kategóriákba tartozónak: vagyis rokonnak azért, mert leszármazás vagy házasság révén kötődik az egyénhez, komának, mert kereszteltek egymásnak és szomszédnak, mert közel lakik. Másrészt rokon, koma és szomszéd az, aki az előbbieket közül ténylegesen akként is viselkedik. A két csoport közötti különbözőség a beszéd vagy az elnevezések szintjén nehezen megragadható, bizonyos megjegyzések azonban egyértelművé teszik, hogy az elvileg rokon, koma, szomszéd, és a ténylegesen rokon, koma, szomszéd között a hidegségiek lényegi különbséget tesznek. Vagyis két ember vagy csoport között tehát tényleges társadalmi kapcsolat akkor létezik, ha közöttük kisebb-nagyobb rendszerességgel valamiféle, pozitív vagy negatív töltetű interakcióra kerül sor. Ennélfogva az egyén kapcsolathálója folyamatosan változik attól függően, hogy éppen kivel milyen viszonyban áll, kivel szándékozik együttműködni vagy szorosabb kapcsolatot fenntartani.
- Hidegségen a kapcsolatok alapvetően a kölcsönösség szabályai szerint alakulnak, kezdve a mindennapokban nyújtott szívességeken, a szabályozott munkaerő-cserén át (amely nélkül a nukleáris családok gazdaságilag ellehetetlenülnének) a rituális alkalmakkor adott különböző jellegű támogatásig. A különböző szívességek, tárgyak, szolgáltatások cseréjén alapuló kapcsolatok egymásra épülnek (egy adott segítséget nem csak ugyanolyan jellegű segítséggel lehet viszonzni), és a felek között egy

összetett együttműködési viszonyt hoznak létre.

- A kapcsolatok alakításában alapvető fontossága van a mindennapi verbális kommunikációnak: egyrészt kapcsolatot hoz létre az egyes felek között, másrészt az arctalan közvélemény megnyilvánulásaként a társadalmi kontroll egyik legfontosabb eszköze, és mint ilyen, lehetőséget ad arra, hogy az ember a saját és mások megítélését és hírnevét alakítsa.
- A mindennapi kommunikáció terén egy alapvető paradox (vö. Møhl 1997) figyelhető meg: a konfliktuskerülés és diszkréció az elvárt magatartás, az egyénnek azonban ahhoz, hogy a társadalmi térben megfelelően tudjon mozogni, jól informálnak kell lennie a falubeli történéseket illetően, és ezeket az információkat fel is kell használnia.
- Az ellentmondás feloldása miatt a hidegségek verbális érintkezését nagyfokú indirektség jellemzi. Az indirekt beszéd jellegzetességei a következőképp foglalhatók össze: a beszélő másra vagy többre utal, mint ami a kijelentéséből szó szerint következik; mondandója értékítéletet tartalmaz, bár kijelentései semlegesek; a következtetéseket a hallgatóságnak kell levonnia (Brenneis 1987: 504) – ily módon funkciója elsősorban az, hogy elhárítsa a felelősséget az üzenet küldőjéről.

2. 2. A második, *Holtak* című fejezet tárgyalja a hidegségeknek a halottakra és azok túlvilági életére vonatkozó elképzeléseit, valamint azt, hogy milyen rítusok szükségesek ahhoz, hogy egy halott a túlvilágra jusson és ott is maradjon. A halotti rítusok részeként itt esik szó az élők halottakkal szembeni rituális kötelezettségeiről és ezek alkalmairól is. A fejezet főbb pontjai:

- A halotti rítusokat és a halállal kapcsolatos elképzeléseket alapvetően a katolikus egyház tanításai határozzák meg, kiegészülve a hivatalos katolikus tanoktól eltérő rítusokkal és képzetekkel, amelyek vagy a katolikus vallástól idegen gyökerűek, vagy a tanítások helyi értelmezéséből fakadnak. Minthogy a közösség szoros görög-katolikus illetőleg ortodox kapcsolatokkal rendelkezik (görög-katolikus felmenőiknek, illetőleg az ortodox gyimesiekkel kötött házasságok eredményeként), e vallások hatása mind a rítusok, mind az elképzelések terén kimutatható.
- A halállal kapcsolatos nézetek és a halottakra vonatkozó gyakorlatok terén nagyfokú heterogenitás figyelhető meg mind közösségi, mind pedig egyéni szinten. Vannak ugyan általánosan elterjedtnek mondható szokások és képzetek, de az egyes családok, egyének gyakorlata és az általuk vallott elképzelések több tekintetben eltérhetnek egymástól. Az egyének ismereteiről emellett elmondható, hogy számos, egymásnak ellentmondó képzetet tartalmazhatnak egyidejűleg, amelyek közül kontextustól függően kerül egyik vagy másik előtérbe.
- A katolikus egyház üdvösségtana szerint az elhunytak többsége csak egy bizonyos idő után, a purgatóriumbeli szenvedések végeztével kerül végső nyughelyére. Ebben az időszakban a halott az élők rituális segítségére szorul: az élők különböző kegyes cselekedetekkel, a halottért mondott imákkal, halotti misékkal és az értük adott alamizsnával lerövidíthetik a tisztítóüzbeli szenvedését. Hidegségen e gondoskodás általános gyakorlatnak mondható: a hozzátartozók a halál után hat héttel, hat hónappal és egy évvel misét mondatnak a halottért, amit lehetőség szerint a halál későbbi évfordulóin is megismételnek, melyek során különböző formában alamizsnát is adnak az elhunyt lelkiüdvéért. A halottakról való gondoskodás további alkalmaként a halottak napja, a különböző búcsúk, közösségi események (pl. kortárs-találkozók) ideje; emellett a halott felé irányuló gyakorlatok alkalomtól függetlenül is gyakran előfordulnak.
- Mint a halott állapotára hatással lévő események, a halotti rítusok az élők és holtak közötti kommunikáció egyik fajtájaként értelmezhetők.

2. 3. Az *Élők és holtak* című harmadik rész az élők és holtak közötti kapcsolatteremtés formáit veszi számba, és részletesen elemzi a két csoport között fennálló viszonyt.

- A halotti rítusok mellett az élők és holtak közti kommunikáció számos csatornán folyik: a halottak vizuálisan megjelenhetnek az élőknek, hanghatásokkal jelezhetik jelenlétüket vagy álomban érintkezhetnek velük. Hidegségen az álomban történő találkozás messze a leggyakoribb módja a halottakkal való kommunikációnak, míg a rituális módon, specialistán (halottlátó ill. román pap) keresztül történő kapcsolatteremtés igen ritka.
- Az álmok értelmezését illetően alapvetően két interpretációs stratégia figyelhető meg: a metaforikus és a szó szerinti (vö. Tedlock 1987: 5–6; Herdt 1987: 64). Szó szerint értelmezve a hidegségiek a halottas álmokat az álmodó és egy konkrét halott közötti találkozásélménynek tekintik, míg metaforikus értelmezésben az álom előjelként funkcionál, vagyis a halott pusztja megjelenése vagy bizonyos cselekedetei különböző események bekövetkeztét jelzik. A kétféle értelmezési stratégia egyértelmű szétválasztása azonban sok esetben lehetetlen, ugyanazt az álmot egyidejűleg egy jövőbeli esemény előjeleként és egy ismerős halottal történő találkozásélményként értelmezhetik. Emellett az álmok értelmezése erősen kontextus függő: a megjelenő halott személye, halálának ideje, az álmodóhoz fűződő kapcsolatának közelsége, és az álmodó aktuális helyzete is befolyásolja.
- Mindezek ellenére elmondható, hogy a halottak bármilyen megjelenését a hidegségiek legtöbbször a halott túlvilági szükséglete jeleként értelmezik, amit megpróbálnak kielégíteni a halottakért való közbenjárás valamelyik formájával, vagy, ha a halott konkrétan kért valamit, kérése teljesítésével. Általános elképzelés, hogy ezek elmaradása a halott bosszúját vonja maga után: az élőknek anyagi kárt, betegséget, végső esetben akár a halálukat is okozhatják. Az élők tehát a halottak megjelenésére bizonyos halotti rítusok kivitelezésével válaszolnak.
- A két csoport között folyó kommunikációt elemezve az élők és holtak között egy meglehetősen sokrétű és ambivalens viszony figyelhető meg, amely a halottak kettős státuszából és a hozzájuk fűződő ellentmondásos érzelmekből fakad. A természetfeletti világhoz tartozóként a halottak veszélyt jelenthetnek az élőkre nézve, így félelmet okoznak. Másrészt az élők nem szűnnek meg a korábban irántuk érzett érzelmekkel viszonyulni a halottakhoz: bizonyos értelemben továbbra is családtagnak, komának, barátoknak tekintik őket, akiktől ráadásul akár segítséget is várhatnak vagy kaphatnak.
- A halottakhoz fűződő viszony ambivalenciáját tovább növeli, hogy élők és holtak kapcsolata is csereviszonyként jellemezhető. E csereviszony kettős: egyrészt a keresztény vallás által meghatározott, spirituális jellegű viszony, másrészt egy gazdasági alapú, 'materiális' cserekapcsolat. Az előbbi szerint az élők azért gondoskodnak a halottakról, mert haláluk után hasonló segítséget kapnak a már üdvözült elhunytaktól, a második szerint pedig a holtaktól korábban kapott segítség – anyagi támogatás, neveltetés, örökség – kötelezi őket erre. Eszerint tehát az élők a holtak adósának tekintik magukat, ami további feszültség- és félelemforrást jelent viszonyukban.
- A materiális jellegű cserekapcsolatban kiemelkedő jelentősége, kötelező ereje van a halottaktól kapott tárgyakkal, különösképpen pedig a halottak házának és udvarának (amely sok esetben még akkor is a halotról való gondoskodásra ösztönzi a hidegségieket, ha nem öröklés, hanem vásárlás útján került a birtokukba). Mindez rámutat a hidegségiek sajátos birtoklás-felfogására, és bizonyos tárgyakkal való viszonyára: úgy tűnik, hogy a ház és a birtok nem az egyes egyéneké, hanem az egykori, a jelenlegi és a majdani tulajdonosokból álló „birtokosi láncolat” tulajdona. Ilyen értelemben sokkal inkább használati jogról, és nem birtokjogról kell beszélni – a

családi birtokot vagy egyéb vagyontárgyakat az egyén csak mintegy kölcsönkapja, használja és felügyeli, mielőtt továbbadná a következő generációnak. Ebben a relációban kulcsszerepe van a munka és a haszon fogalmának: a munka az, ami eltéphetetlen köteleket hoz létre a birtok és mindenkori tulajdonosa között, míg a birtokból, illetőleg bizonyos tárgyak használatából származó haszon az, amit az egyén valójában birtokolni tud. Ezt támasztja alá az is, hogy az élők által elhanyagolt halottak sem magát a birtokot, hanem a birtok által hajtott hasznot fenyegetik, azt veszik el, ha kárt okoznak, és annak megtermelését és élvezetét teszik lehetetlenné, ha megbetegítik a birtokon élőket.

- A halottak többrétű normatív szerepet töltenek be a közösségben: egyrészt a túlvilág milyenségéről beszámolva a keresztény normák betartására intik az élőket, másrészt – szükségleteiket jelezve – hozzájárulnak a halotti rítusok fenntartásához. Harmadrészt, és ez a legfontosabb, elégedetlenségükkel vagy a róluk való gondoskodás megköszönésével megerősítik és hangsúlyozzák a legfontosabb közösségi alapeszme, a kölcsönösség betartásának fontosságát. Az élőket a halottakhoz fűző viszony tehát mintegy szimbóluma az élők közötti kölcsönösségen alapuló társadalmi kapcsolatoknak.

2. 4. A negyedik, *Élők és élők* című nagy fejezet azt mutatja be, hogy az élők és holtak között zajló kommunikáció hogyan válik az élő közösségen belüli kommunikációvá, azaz az élők közötti kapcsolatokat alakító tényezővé.

- A halottakkal történt találkozásélményeket elbeszélő történetek – a pletykához és a szóbeszédhez hasonlóan – hatékony eszközei a társadalmi kontrollnak és bizonyos egyéni célok elérésének. Az általam elemzett szövegekben e célok anyagi természetűek voltak, illetőleg az elbeszélések egyesek hírnevének rontását, konfliktushelyzetben a közvélemény meggyőzését, vagy szolidaritás kifejezését szolgálták.
- Hatékonyságukat indirekt voltakunk köszönhetik, amely több tényezőtől fakad: 1. tartalmuk szövegszinten a halottak üzenetének tűnik, 2. többet vagy mást sugallnak, mint amit a szöveg szó szerint állít. Ezáltal alkalmasak arra, hogy elfedjék elbeszélőjük valódi kommunikációs szándékát, s így módon olyan kifejezőeszközként működnek, amelyek a vélemény-nyilvánítást, mások meggyőzését vagy bizonyos egyéni célok elérését burkolt formában teszik lehetővé, azaz másképp nem kifejezhető üzeneteket juttathatnak célba.
- Hasonlóképpen: a halotti rítusok megrendezésével és a bennük való részvétellel a hidegségiek fontos dolgokat állítanak magukról és másokról, a társadalomban betöltött helyükről és a másokhoz fűződő kapcsolataikról; mások hasonló megnyilvánulásait pedig folyamatosan értelmezik.
- A halotti rítusokban való részvétel jellegét és mértékét a rokonság, barátság és szomszédság viselkedési normái, valamint a csereviszonyokra jellemző elvárások szabályozzák. Az egyes csoportok között fennálló rituális kapcsolatok szorosan összefüggenek a csoportok között fennálló egyéb jellegű cserekapcsolatokkal, így egy-egy cserekapcsolat kezdeményezése vagy egy meglévő felrúgása kihatással lehet a csoportok bármilyen együttműködésére. Ha valaki nem vesz részt a szövetségese családjában történt haláleset körüli teendőkben, akkor azt úgy értelmezhetik, hogy a továbbiakban semmilyen módon nem kíván a szóban forgó családdal együttműködni.
- A halotti rítusok tehát alkalmat adnak arra, hogy egyes csoportok megerősítsék vagy megszakítsák kapcsolataikat más csoportokkal, egyénekkel. Ilyen értelemben a halotti rítusok folyamatosan átértelmezik a család, a rokonság és a szomszédság határait, illetőleg megjelölnek bizonyos társadalmi csoportokat – például a falu szegényebb

rétegeit a halottak lelkiüdvéért a szegényeknek adott almiszna szokásával.

3. Összefoglalás, végkövetkeztetések

Az élők és holtak közti viszony és a halottakkal folytatott kommunikáció között összetett kapcsolat létezik. Túl azon, hogy a különböző kommunikációs módok a viszony csatornájának tekinthetők, a holtakkal átélt találkozásélményeknek nagy szerepük van a két csoport közötti viszony megkonstruálásában. Így van ez több okból is: megélt tapasztalatként e viszony létezésének legfőbb bizonyítékát jelentik és legitimálják a halottakkal kapcsolatos – esetenként a hivatalos tanoknak ellentmondó – ismereteket. A találkozás részeseinek személyes tapasztalata felől nézve tehát a halottakra vonatkozó tudás egyik legfontosabb forrásának számítanak. Másrészt viszont az egyes kommunikációs aktusok értelmezése és a rájuk adott válaszreakciók ennek a – korábbi tapasztalatok által is alakított – tudásnak a függvényében alakulnak. Harmadrészt pedig ez a kommunikáció az éltető közege az egyes családok és halottaik közötti viszonyoknak, ez tartja a köztük fennálló kapcsolatot mozgásban és egyben szabályozza, alakítja is azt. Mindemellett a halottakkal folytatott kommunikációnak fontos szerepe van az élők közötti kapcsolatok és az egyének hovatartozásának, társadalmi pozíciójának alakításában.

A két csoport közti kommunikáció tartalmának elemzése alapján az mondható el, hogy az élők viszonya a halottakhoz ambivalens: egyrészt félnek a halottaktól és a velük való érintkezéstől, másrészt vágnak is rá, hiszen az ilyen találkozások a halál által kényszerűen megszakított kapcsolat egyfajta folytatásának is tekinthetők. Az ellentmondásos érzelmek számos okra visszavezethetők: a halottak kettős státuszára (egyszerre idegenek és tartoznak korábbi rokoni, baráti, kortársi stb. csoportjukhoz), az élők és holtak között fennálló cserekapcsolatra és az ebből fakadó hierarchikus viszonyra (adós – jötevő), valamint az elhunytak többértékes normatív szerepére.

Mivel az élők és a holtak kapcsolata szorosan összefügg a társadalmi viszonyokkal és a megélhetés módjával, kérdéses, hogy a Romániában jelenleg zajló gazdasági és társadalmi változások milyen hatással vannak vagy lesznek a két csoport viszonyára, és annak különböző megnyilvánulásaira. Az Európai Unióhoz történt csatlakozás várható következménye, hogy a ma még többségében a tejiparra és fakitermelésre alapozó háztartásoknak más megélhetési forrásokat kell keresniük, aminek következtében csökkenni fog az előző generációktól örökölt birtokok jelentősége. Mindennek logikus következményeként várható, hogy élőknek és holtaknak a kapcsolata meg fog változni, és a materiális csere dominanciája helyett e viszony más aspektusai fognak előtérbe kerülni (vö. Kenna 1991). Számos antropológiai elemzés mutatott rá arra is, hogy a társadalmi kapcsolatok jellegének változása, a fokozódó individualizáció alapvető változásokat hoz a halotti rítusok terén is (pl. Badone 1989; Dubisch 1989). Ismeretes azonban olyan eset is, ahol egy közösség éppen identitásának megőrzése miatt ragaszkodott az időközben gazdasági jelentőségüket veszített, rokoni, szomszédai vagy baráti alapon szerveződő szövetségekhez, ami kiemelt fontosságot kölcsönzött a szövetséget megjelenítő, és időről-időre megerősítő halotti rítusoknak (Cohen 1989). Izgalmas kérdés tehát, hogy a hidegségi közösség miként reagál az őt érő gazdasági és társadalmi változásokra, és hogy ezek a változások hogyan fogják érinteni élők és holtak kapcsolatát.

A disszertációban felhasznált irodalom

- ABBOT George F.
1903 *Macedonian Folklore*. Cambridge.
- ALEXIOU, Margaret
1974 *The Ritual Lament in Greek Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press.
- ANTAL Imre
1992 *Gyimesi krónika*. Budapest, Európa – Kriterion.
- ANTAL Mária
2004 *A gyimesvölgyi csángó magyarok hitvilága*. Budapest, General Press.
- ANTTONEN, Veikko
1992 The Concept of Folk Religion in Religious Studies. *Ethnographica et Folkloristica* 7–8 (1): 253–268.
- ÁRHEM, Kaj
1988 Into the Realm of the Sacred: An Interpretation of Khasi Funerary Ritual. In Cederroth, S. – Corlin, C. – Lindström, J. (eds.): *On the Meaning of Death: Essays on Mortuary Rituals and Eschatological Beliefs*. Stockholm, Almquist and Wiksell, 257–299.
- BADONE, Ellen
1989 *The Appointed Hour: Death, Worldview and Social Change in Brittany*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press.
- 1990 Introduction. In Badone, Ellen (ed.): *Religious Orthodoxy and Popular society*. Princeton, Princeton University Press, 3–23.
- BALÁZS Lajos
1992 Ez nekünk jött úgy, hogy csináljuk...". Kortárstalálkozók. Vizsgálódás egy újkeletű ünnep körül. In Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 1*. Kolozsvár, Glória Kiadó, 106–133.
- 1995 *Menj ki én lelkem a testből. Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia.
- 2001 A haldokló megkerítése. A lélekmentés pogány és keresztény ritusa Csíkszentdomokoson. In Pócs Éva (szerk.): *Lélek, halál, túlvilág. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. /Tanulmányok a transzcendensről II./* Budapest, Balassi Kiadó, 261–267.
- 2005 A keresztvölgyesség és komaság mint az átmeneti szokások alapintézményei. In Keszeg Vilmos – Tötszegi Tekla (szerk.): *Kriza János Társaság Évkönyve 13*. Kolozsvár, Glória Kiadó, 97–113.
- BÁLINT Sándor
1991 [1942] *Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza*. Szolnok, Versey Ferenc Megyei Könyvtár.
- BARNA Gábor
1982 Halottlátók a magyar néphitben. In Hoppál Mihály – Novák László (szerk.): *Halottkultusz. /Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10./* Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 199–211.
- 1991 A megújuló rózsafüzér. Az élő lelki rózsafüzér ájtatossága és társulata a XIX–XX. századi népi vallásosságban. In Bárdos István – Beke Margit (szerk.): *Egyházak a változó világban. A nemzetközi egyháztörténelmi konferencia előadásai. Esztergom 1991. május 29–31*. Esztergom, Oktáv-Press Kft. 319–322.
- 1998a Az álmok szerepe Orosz István életében. In Pócs Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. /Tanulmányok a transzcendensről I./* Budapest, Balassi Kiadó–Pécs, University Press, 340–350.
- 1998b *Az Élő Rózsafüzér kunszentmártoni társulata. Living Rosary Confraternity in Kunszentmárton. /Devotio Hungarorum 5./* Szeged, Néprajzi Tanszék.
- BARRAUD, Cecile – de COPPET, Daniel – ITENAU, André – JAMOUS, Raymond
1994 [1984] *On Relations and the Dead. Four Societies Viewed from the Angle of Their Exchanges. /Explorations in Anthropology/* Oxford–Providence, Berg.
- BÁRTH Dániel
2005 *Esküvő, keresztelő, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*. Budapest, MTA–ELTE Folklor Szövegelemzési Kutatócsoport.
- BÁRTH János
1990 A katolikus magyarság vallásos életének néprajza. In Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar Néprajz 7. Népszokás, néphit, népi vallás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 331–424.
- BASSO, Ellen
1987 A Progressive Theory of Dreaming. In Tedlock, Barbara (ed.): *Dreaming. Anthropological and Psychological Interpretations*. Cambridge, Cambridge University Press, 86–104
- BECK, Jane
1973 Dream Messages from the Dead. *Journal of the Folklore Institute* 10 (3): 173–186.
- BEHRINGER, Wolfgang
2005 How Waldensians became Witches: Heretics and their Journey to the Other World. In Klaniczay, Gábor–

- Pócs, Éva (eds.): *Demons, Spirits, Witches. Communicating with the Spirits*. Budapest–New York, CEU Press, 155–192.
- BENZ, Ernst
1969 *Die Vision. Erfahrungsformen und Bildernwelt*. Stuttgart, Ernst Klett Verlag.
- BERGER L. Peter–LUCKMANN Thomas
1998 [1966] *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest, Józsoveg.
- BERTA Péter
2001a Hatalom, halálkép, normativitás. Megjegyzések a magyar paraszti halálkép evilági normatív jellegéről. In Berta Péter (szerk.): *Halál és kultúra. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből I.* Budapest, Janus–Osiris, 117–142.
2001b A halál előjeleinek funkciói Csíkkarcfalva és Csíkjenőfalva paraszti közösségeinek halálközeli rítusaiban. In Pócs Éva (szerk.): *Sors, áldozat, divináció. /Studia Ethnologia Hungarica 2./* Budapest, Janus–Osiris, 244–293.
2001c A túlélők teendői. A posztmortális szolgálatok rendje késő középkori városaink vallásos közösségeiben. In Pócs Éva (szerk.): *Lélek, halál, túlvilág. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. /Tanulmányok a transzcendensről II./* Budapest, Balassi Kiadó, 213–238.
- BICZÓ Gábor
2003a A határ metafora mint a turizmus antropológiai vizsgálatának paradigmikus példája: Gyimes esete. In Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk.): *Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k: A turizmus társadalomtudományos magyarázata: Tanulmányok*. Budapest, Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció-és Médiatudományi Tanszék, 40–50.
2003b The Function and the Meaning of Material Culture in the Tourism of Gyimes. In Fejős Zoltán – Cseri Miklós (eds.): *Touristic Construction and Consumption of Culture(s): Papers of the Finnish-Hungarian Ethnological Symposium Lakitelek, Hungary, Aug. 25–31. 2003*. Budapest, 167–174.
2005 A hagyományos gyimesi kultúra és értékrend válsága a generációs konfliktusok tükrében, különös tekintettel az idősek helyzetére tíz esztendővel a rendszerváltás után. In Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 467–477.
- BIHARI Anna
1980 *Magyar hiedelemmonda katalógus*. /Előmunkálatok a magyarság néprajzához 6./ Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportja.
- BINSKI, Paul
1996 *Medieval Death. Ritual and Representation*. London, British Museum Press.
- BITEL, Lisa
1991 In Visu Noctis: Dreams in European Hagiography and Histories, 450–900. *History of Religions 31*: 39–59.
- BLOCH, Maurice
1971 *Placing the Dead*, London, Seminar Press.
BLOCH, Maurice – PARRY, Jonathan (eds.)
1982 *Death and the Regeneration of Life*. Cambridge, Cambridge University Press.
- BÓDÁN Zsolt
2003 A törvénytelen gyermek apjának megítélése és a gyermek helyzete a gyimesi csángók körében. In Schoblocher Judit (szerk.): *Mi leszünk a jövő kultúrákutatói? Öndefiníció az évezred küszöbén: a kárpát-medencei néprajz és kulturális antropológia szakos hallgatóinak konferenciája*. Domaszék, 2001. szeptember 27–30. Debrecen, Fiatal Kultúrákutatók szervezete, 13–27.
- BODERNHORN, Barbara
2000 'He used to be my relative?': Exploring the Bases of Relatedness among Iñupiat of Northern Alaska. In Carsten, Janet (ed.): *Cultures of Relatedness. New Approaches to the Study of Kinship*. Cambridge, Cambridge University Press, 128–148.
- BONDÁR Anita
2005 Női migráció és változó nemi szerepek. Széki asszonyok Budapesten. In Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély (de)konstrukciók. /Tabula Könyvek 7./* Budapest, Néprajzi Múzeum – Pécs, PTE Kommunikáció-és Médiatudományi Tanszék, 163–184.
- BONDÁR Ferenc
1982 Sarkadkeresztúr néphite. /Folklór Archívum 14./ Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 7–66.
- BOSNYÁK Sándor
1980 A moldvai magyarok hitvilága. /Folklór Archívum 12./ Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport,
1982 A gyimesvölgyi magyarok hitvilága. /Folklór Archívum 14./ Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 68–157.
2000 *Mit láték álomban. Népi álmofejtés és hiedelemtörténetek*. Budapest, Európai Folklór Intézet – L'Harmattan.

- BOURDIEU, Pierre
 1977 [1972] *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge, Cambridge University Press.
 1978 *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat.
 2002 [1994] A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről. Budapest, Napvilág Kiadó.
- BRANDÃO, M. F.
 1983 Death and the Survival of the Rural Household in a Northwestern Municipality. In Feijó, Rui – Martins, Herminio – Pina-Cabral, João de (eds.): *Death in Portugal: Studies in Portuguese Anthropology and Modern History. Journal of the Anthropological Society in Oxford, Occasional Papers 2*. 75–86.
- BRENNEIS, Donald
 1984 Grog and Gossip in Bhatgaon: Style and Substance in Fiji Indian Conversation. *American Ethnologist* 11 (3): 487–506.
 1987 Talk and Transformation. *Man* 22 (3): 199–510.
- BROWN, Peter
 1993 [1980] *A szentkultusz kialakulása és szerepe a latin kereszténységben*. Budapest, Atlantisz.
- BROWN, Theo
 1975 Westcountry Entrances to the Underworld. In Davidson, Hilda Roderick Ellis (ed.): *The Journey to the Other World*. Cambridge, Cambridge University Press, 90–104.
- BURGESS, Clive
 2000 ‘Longing to be prayed for’: Death and Commemoration in an English Parish in the later Middle Ages. In Gordon, Bruce – Marshall, Peter (eds.): *The Place of the Dead. Death and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 44–65.
- CACIOLA, Nancy
 1996 Wraiths, Revenants and Ritual. *Past and Present* 152: 3–45.
- CÁTÉDRA, Maria
 1992 *This World, Other Worlds. Sickness, Suicide, Death, and the Afterlife among the Vaqueiros de Alzada of Spain*. Chicago – London, The University of Chicago Press.
- CEDERROTH, Sven – CORLIN, Caes – LINDSTRÖM, Jan (eds.)
 1988 *On the Meaning of Death: Essays on Mortuary Rituals and Eschatological Beliefs*. Stockholm, Almqvist and Wiksell.
- CHRISTIAN, William A. Jr.
 1989 *Person and God in a Spanish Valley*. Princeton, Princeton University Press.
- CHRISTIANSEN, Reider Th.
 1946 The Dead and the Living. In *Studia Norrvegica I. Ethnologica and Folkloristica*, 1–96.
- COHEN, Anthony P.
 1985 Symbolism and Social Change: Matters of Life and Death in Whalsay, Shetland. *Man* 20: 307–324.
- CRESSY, David
 1997 *Birth, Marriage and Death Ritual. Religion and the Life-cycle in Tudor and Stuart England*. New York, Oxford University Press.
- CZÖVEK Judit
 1997 *Halottlátók a magyar néphagyományban*. /Studia Folkloristica et Ethnographica 21./ Debrecen, Néprajz Tanszék.
- CSONKA-TAKÁCS Eszter
 2007 Gyermerágy és asszonyavatás Gyimesközéplokon. In Pócs Éva (szerk.): *Maszk, átváltozás, beavatás. Vallásantropológiai fogalmak tudományos megközelítésben*. /Tanulmányok a transzcendensről V./ Budapest, Balassi Kiadó, 97–135.
 2008 Keresztelő Gyimesközéplokon. In Pócs Éva (szerk.): *„Vannak csodák, csak észre kell venni”. Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben I*. /Studia Ethnologica Hungarica VIII./ Budapest, L’Harmattan, 122–173.
- CSÖGÖR Enikő
 1998 *Tordatúr hiedelemvilága*. Kolozsvár, Kriterion.
- CSÖRGE Barnabás
 2008 Az igézet hiedelemrendszere Gyimesközéplokon. In Pócs Éva (szerk.): *„Vannak csodák, csak észre kell venni”. Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben I*. /Studia Ethnologica Hungarica VIII./ Budapest, L’Harmattan, 237–272.
- DACZÓ Árpád
 1981 A gyimesi rekegő. In Faragó József – ifj. Kós Károly (szerk.): *Népismereti dolgozatok*. Bukarest, Kriterion, 171–201.
- DANFORTH, Loring M. – TSIARAS, Alexander
 1982 *The Death Rituals of Rural Greece*. Princeton, Princeton University Press.
- DAVIES, Douglas J.

- 1997 *Death, Ritual and Belief. The Rhetoric of Funerary Rites*. London – Washington, Cassel.
- DAVIS, Natalie Zemon
- 1974 Some Tasks and Themes in the Study of Popular Religion. In Trinkaus, Charles – Obermann, Heiko A. (eds.): *The Pursuit of Holiness in Late Medieval and Renaissance Religion*. Leiden, Brill, 307–336.
- 1977 Ghosts, Kins and Progeny: Some Features of Family Life in Early Modern France. *Daedalus* 106: 87–114.
- 2000 *The Gift in 16th century France*. Oxford, Oxford University Press.
- DÉGH, Linda
- 2001 *Legend and Belief: Dialectics of a Folklore Genre*. Bloomington, Indiana University Press.
- DINZELBACHER, Peter
- 1981 *Vision und Visionlitteratur im Mittelalter*. Stuttgart, Hiersemann.
- DIÓSZEGI Vilmos
- 1956 A novaji tudóssasszony. *Néprajzi Közlemények I.* 58–77.
- DOBSZAY László
- 1981 *A siratóstílus dallamköre zenetörténetünkben és népzeneinkben*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1986 A középkori magyar temetés maradványai az erdélyi néphagyományban. In Tüskés Gábor (szerk.): „*Mert ezt Isten hagyta.*” *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Budapest, Magvető, 189–210.
- DÖMÖTÖR Tekla
- 1980 Hiedelem, monda és rítus a mai magyar faluban. In Frank Tibor – Hoppál Mihály (szerk.): *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat I.* Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 290–300.
- DOUGLASS, William, A.
- 1969 *Death in Murelaga. Funerary Ritual in a Spanish Basque Village*. Seattle, University of Washington Press.
- DUBISCH, Jill
- 1989 Death and Social Change in Greece. *Anthropological Quarterly* 62 (4): 189–200.
- DU BOULAY, Juliet
- 1982 The Greek Vampire: a Study of Cyclic Symbolism in Marriage and Death. *Man* 17. 219–238.
- DUBY, Georges
- 2000 [1995/1996] *Nők a középkorban*. Budapest, Corvina.
- DUMONT, Louis – POCOCK, David
- 1957 For a Sociology of India. In Dumont, Louis – Pocock, David: *Contributions to Indian sociology* 1: 7–22.
- DURKHEIM Emile
- 2003 [1912] *A vallási élet elemi formái. A totemisztikus rendszer Ausztráliában*. Budapest, L'Harmattan.
- EASTMOND, Marita
- 1988 The Politics of Death. Rituals of Protest in a Chilean Exile Community. In Cederroth, Sven – Corlin, Caes – Lindström, Jan (eds.): *On the Meaning of Death: Essays on Mortuary Rituals and Eschatological Beliefs*. Stockholm, Almqvist and Wiksell, 77–95.
- EDWARDS, Jeanette – STRATHERN, Marilyn
- 2000 Including our own. In Carsten, Janet (ed.): *Cultures of Relatedness. New Approaches to the Study of Kinship*. Cambridge, Cambridge University Press, 149–166.
- ELIAS, Norbert – SCOTSON, John L.
- 1994 *The Established and the Outsiders. A Sociological Enquiry into Community Problems*. London, Sage Publications.
- ERIKSEN, Thomas Hyllund
- 2006 [1995] *Kis helyek, nagy témák. Bevezetés a szociálintropológiába. /Társadalomtudományi Könyvtár/* Budapest, Gondolat.
- FABIAN, Johannes
- 1973: How Others Die – Reflections on the Anthropology of Death. In Mack, A. (szerk.): *Death in American Experience*. New York, Schocken.
- FARAGÓ József
- 2000 Nemzedékek, rokonság, család. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz. Társadalom 8.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 393–483.
- FAVRET-SAADA, Jeanne
- 1980 *Deadly Words. Witchcraft in the Bocage*. Cambridge – Paris, University Press.
- 1989 Unbewitching as Therapy. *American Ethnologist*, 16 (1): 40–57.
- FEHÉR Ágnes
- 1982 A szomszédság intézménye Tépén. In Balassa Iván – Ujváry Zoltán – Módy György (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. Debrecen, 669–675.
- FEJŐS Zoltán
- 1985 *Hiedelemrendszer, szöveg, közösség. Esettanulmány Karancskeszi példáján* 1–2. Néprajzi Közlemények XXVII–XXVIII. Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó.
- FÉL Edit

- 1993 Siratás. In Fülemlé Ágnes – Stefány Judit (szerk.): *Emlékezés Fél Editre*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 173–187.
- FÉL Edit –HOFER Tamás
- 1969 *Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village*. /Viking Fund Publications in Anthropology 46/ Chicago.
- FINE, Gary Alan
- 1995 Accounting for Rumour: the Creation of Credibility in Folk Knowledge. In Bendix, Regina – Levy-Zumwalt, Rosemary (eds.): *Folklore Interpreted. Essays in Honor of Alan Dundes*. New York – London, Garland Publishing, 123–135.
- FINUCANE, Ronald C.
- 1996 *Appearances of the Dead: A Cultural History of Ghosts*. Buffalo, N.Y., Prometheus Books.
- FLACHS, Adolf
- 1899 *Rumänische Hochzeit- und Totengebräuche*. h. n. Verlag von Georg Minuth.
- FRAZER, Sir James
- 1913–24 *The Belief in Immortality and the Worship of the Dead*. London, Macmillan.
- 1933–36 *The Fear of the Dead in Primitive Religion*. 3. vol. London.
- FREEMAN, Susan Tax
- 1978 Faith and Fashion in Spanish Religion: Notes on the Observation of Observance. *Peasant Studies* 7 (2): 101–123.
- FÜLÖP Ágnes
- 1999 Keresztszülőség és komaság az Őrség néhány falujában. *Savaria* 22 (4): 181–202.
- GÁL Irma
- 1998 A Rózsafüzér Társulat szerepe Gyergyóalfalu vallásos népéletében. In Barna Gábor (szerk.): *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei*. /Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 1./ Szeged – Budapest, Néprajzi Tanszék – Magyar Néprajzi Társaság, 334–366.
- GAZDA Klára
- 2006 A húsvéti tojás mint szimbolikus tárgy a moldvai katolikusoknál. In Gazda Klára – Tötszegi Tekla (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 14*. Kolozsvár.
- GEARY, Patrick, J.
- 1994a *Living with the Dead in the Middle Ages*. London, Cornell University Press.
- 1994b *Phantoms of Remembrance: Memory and Oblivion at the End of the First Millenium*. Princeton, Princeton University Press.
- GEERTZ, Clifford
- 1960 *Religion in Java*. New York, The Free Press.
- GENNEP, Arnold van
- 2007 [1909] *Átmeneti rítusok*. Budapest, MTA–NKI – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan.
- GERGELY Katalin
- 1998 Rózsafüzér társulatok Gyergyószentmiklóson. In Barna Gábor (szerk.): *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei*. /Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 1./ Szeged – Budapest, Néprajzi Tanszék – Magyar Néprajzi Társaság, 297–333.
- GINZBURG, Carlo
- 1983 [1966] *The Night Battles. Witchcraft and Agrarian Cults in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Baltimore, The John Hopkins University Press.
- GLUCKMAN, Max
- 1963 Gossip and Scandal. *Current Anthropology* 4 (3): 307–316.
- GOLDEY, Patricia
- 1983 The Good Death: Personal Salvation and Community Identity. In Feijo, Rui – Martins, Herminio – Pina-Cabral, João de (eds.): *Death in Portugal: Studies in Portuguese Anthropology and Modern History. Journal of the Anthropological Society in Oxford, Occasional Papers 2*. Oxford, 1–15.
- GOODY, Jack R.
- 1962 *Death, Property and the Ancestors*. London, Tavistock.
- 1976 Introduction. In Goody, Jack R. – Thrisk, John – Thompson E. P. (eds.): *Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe, 1200–1800*. Cambridge, Cambridge University Press, 1–9.
- GORDON, Bruce – MARSHALL, Peter
- 2000 Introduction: Placing the Dead in Late Medieval and Early Modern Europe. In Gordon, Bruce – Marshall, Peter (eds.): *The Place of the Dead. Death and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1–16.
- GRAMBO, Ronald
- 1973 Sleep as a Means of Ecstasy and Divination. *Acta Ethnographica* 22 (3–4): 417–441.

- GRYNAEUS Tamás
1974 Engi Tüdő Vince: Legenda és valóság. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1972/1973: 155–183.
- 1991 „Látomások” – túlvilági élmények a mai magyar népi szájhagyományban. In Erdélyi Zsuzsanna (szerk.): *Boldogasszony ága. Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Budapest, Szent István Társulat, 143–181.
- GULYÁS Éva
1976 Jászdózsai hiedelmek. /Folklór Archívum 4./ Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 5–187.
- GULYÁS Judit
2007 Álom és elbeszélés. In Ambrus Vilmos – Schwarcz Gyöngyi (szerk.): *Változó folklór. Tanulmányok Verebéli Kincső tiszteletére*. /Folclorostica 10./ Budapest, ELTE BTK Folklóre Tanszék, 211–224.
- GUNDA Béla
1949 Gyimesi csángó rokonsági elnevezések. *Magyar Nyelvőr* 73 (4): 231–234.
1956 A gyimesi csángóknál. In Uő: *Néprajzi gyűjtőúton*. Debrecen, Alföldi Magvető, 85–96.
1985 A református vallási néprajz fogalma és mai feladatai. In Küllös Imola – Dankó Imre (szerk.): *Vallási néprajz 1*. Budapest, ELTE Folklór Tanszék, 12–25.
Gyulafehérvári Főegyházmegei Preorátor. 2003 Gyulafehérvár
- HADAS Miklós
2001 Pierre Bourdieu-ről. *Lettre* 40. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre40/hadas.htm> [letöltés ideje: 2007. 04.27]
- HARDING, Susan
1975 Women and Words in a Spanish Village. In Reiter, Rayna R. (szerk.): *Toward an Anthropology of Women*. New York – London, Monthly Review Press, 283–308.
- HERDT, Gilbert
1987 Selfhood and Discourse in Sambia Dream Sharing. In Tedlock, Barbara (ed.): *Dreaming. Anthropological and Psychological Interpretations*. Cambridge, Cambridge University Press, 55 – 85.
- HERKELY Károly
1937 A matyók betegsége és halála. *Ethnographia* XLVIII. 185–186.
- HERTZ, Robert
2001 [1907] A halál mint kollektív képzet. In Berta Péter (szerk.): *Halál és kultúra. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből I*. Budapest, Janus–Osiris, 11–79.
- HESZ Ágnes
2001 Kapcsolatok a halottakkal. In Pócs Éva (szerk.): *Két csiki falu néphite a századvégen*. Budapest, Európai Folklór Intézet – Osiris, 217–242.
2005 Álom mint élők és holtak közti kommunikáció. *Ethnographia* 116 (3): 349–365.
2007a The Making of a Bewitchment Narrative. *Electronic Journal of Folklore*. Vol. 37. 19–34. <http://www.folklore.ee/Folklore/vol37/>
2007b „A változás tagadása. Halotti rítusok és társadalom Gyimesben.” In Pócs Éva (szerk.): *Maszk, átváltozás, beavatás. Vallási fogalmak interdiszciplináris megközelítésben*. /Tanulmányok a transzcendensről V./ Budapest, Balassi Kiadó, 306–320.
2008 Néphit vagy helyi vallás: lélek- és túlvilágképzetek Hidegségen. In Pócs Éva (szerk.): *„Vannak csodák, csak észre kell venni”. Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben I*. /Studia Ethnologica Hungarica VIII./ Budapest, L’Harmattan, 15–78.
- HONKO, Lauri
1962 *Geisterglaube in Ingermanland*. /Folklore Fellows’ Communications 185./ Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia.
- HOPPÁL Mihály–NOVÁK László (szerk.)
1982 *Halottkultusz*. /Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10./ Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- HORVÁTH József
2001 Végrendeleti adalékok az Északnyugat-Dunántúl falusi temetkezési szokásainak kutatásához (1600–1850). In Berta Péter (szerk.): *Halál és kultúra. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből I*. Budapest, Janus–Osiris, 143–179.
- HOULBROOKE, Ralph
1989 Death, Church and the Family in England between the Late 15th and the Early 18th Centuries. In Houlbrooke, Ralph (ed.): *Death, Ritual and Bereavement*. London, Routledge, 25–38.
- HUNTINGTON, Robert – METCALF, Peter
1991 *Celebrations of Death: The Anthropology of Mortuary Ritual*. Second edition. Cambridge, Cambridge University Press.
- ILYÉS Zoltán
1997 Szempontok a gyimesi csángók etnikus identitásának értelmezéséhez. In Keményfi Róbert – Szabó László (szerk.): *Varia. Ethnographica et Folcloristica Ujváry Zoltán 65. születésnapjára*. Debrecen, KLTE Néprajz Tanszék, 72–80.

- 1998 A multietnikus gyimesi kultúrtáj. Életmód és természeti környezet. In Eperjessy Ernő – Grin Igor – Krupa András (szerk.): *Az együttélés évezrede a Kárpát-medencében (A Duna-medence népei együttélésének tükröződése a néphagyományban – A VI. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató konferencia előadásai Békéscsaba, 1996 október 2–4.)*. Békéscsaba – Debrecen, 294–299.
- 1999 Életmód, gazdálkodás, tájhasználat Gyimesben. In Bán András (szerk.): *Körülírt képek: Fényképezés és kultúrakutatás. /A Miskolci Galéria Könyvei 17./* Budapest, Magyar Művelődési Intézet – Miskolc, Miskolci Galéria, 9–16.
- 2003 A szakrális táj történeti szerveződése Gyimesben. *Székelyföld* VII (5):109–122.
- 2004 Szimbolikus határok és határjelek. A turisták és a helyiek határtermelő és –olvasó aktivitása Gyimesben. In Biczó Gábor (szerk.): *Vagabundus. Gulyás Gyula tiszteletére. /A Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék könyvei 5./* Miskolc, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, 189–212.
- 2005 A gyimesi „ezeréves” határ olvasata. In Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély (de)konstrukciók. /Tabula Könyvek 7./* Budapest, Néprajzi Múzeum – Pécs, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 35–50.
- 2006 Identitás, kultúrtáj, örökségmenedzsment. Szempontok Gyimes kistérségi erőforrásainak értékeléséhez. In Bakó Boglárka – Szoták Szilvia (szerk.): *Magyarlakta kistérségek és kisebbségi identitások a Kárpát-medencében*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Etnikai – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 45–65.
- J. JANKOVICH Gyula
1884 *A spiritizmus eredete, történeti fejlődése és elterjedése*. Budapest, k. n.
- JANKUS Kinga
2001 A visszajáró halottak. In Pócs Éva (szerk.): *Két csíki falu néphite a századvégen*. Budapest, Európai Folklor Intézet – Osiris, 137–216.
- 2008 A lélek túlvilági útja a gyimesbükki ortodox hiedelmek alapján. In Pócs Éva (szerk.): *„Vannak még csodák, csak észre kell venni.” Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben I. /Studia Ethnologica Hungarica VIII./* Budapest, L'Harmattan, 93–112.
- JÁROLI József
2001 A németgyulai Rózsafüzér Társulat története. In Barna Gábor (szerk.): *Boldogasszony. Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában. /Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 7./* Szeged, Néprajzi Tanszék, 340–349.
- JÄRVINEN, Irma-Ritta
1998 Wives, Husbands and Dreams. In Apo, Satu. – Nenola, Aili – Stark-Arola, Laura (eds.): *Gender and Folklore. Perspectives on Finnish and Karelian Culture*. Helsinki, Finnish Literature Society, 305–314.
- JÄRVINEN, Irma-Ritta – STARK, Laura – TIMONEN, Senni – UTRIAINEN, Terhi
1996 Constructing the Moral Community: Women's Dream Narratives in a Russian-Orthodox Karelian Village. In Pynsent, Robert B. (ed.): *The Literature of Nationalism. Essays on East European Identity*. London, Mamilan Press, 247–274.
- JÁVOR KATA
2000 A társadalmi kapcsolatok fenntartásának verbális sikkja. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz 8. Társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 601–692.
- JORION, Paul
1982 The Priest and the Fishermen: Sundays and Weekdays in a former 'Theocracy'. *Man* 17: 275–286.
- JUNG Károly
1978 *Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások*. Újvidék, Forum.
1992: A kiházasítatlanok halotti koronája: Adalékok a halott lakodalmanak kérdéséhez a jugoszláviai, vajdasági magyarság hagyományvilágában. In Uő: *Köznapok és legendák: Tanulmányok a népi kultúra köréből*. Újvidék, Forum, 45–69.
- KAIIVOLA-BREGENHØJ, Annikki
1998 Az álom mint folklór. In Pócs Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. /Tanulmányok a transzcendensről I./* Budapest, Balassi Kiadó – Pécs, University Press, 351–365.
- KAJÁRI Gabriella
2008 Az imaéletbe való belenevelődés Gyimesközéplekon. In Pócs Éva (szerk.): *A folklór, az írásbeliség és a tömegkultúra együttélése, s a folklorista lehetőségei a mai Gyimesben. „Vannak csodák, csak észre kell venni.”. Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben I. /Studia Ethnologica Hungarica VIII./* Budapest, L'Harmattan, 197–236.
- KALAS Györgyi
2001 The Disintegration of Traditional Farming System and the Metamorphosis of Family Structure in Gyimesközéplek, from the Fifties until Now.
http://www.anthropolis.hu/tanulmanyok/doc/kalas_gyorgyi-gyimes.pdf [letöltés ideje: 2007. 01.30]

- KÁROLY S. László
1988 Siratóénekek. In Vargyas Lajos (főszerk.): *Magyar Néprajz 5. Népköltészet*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 611–632.
- A Katolikus Egyház Katekizmusa*. 1994 Budapest, Szent István Társulat.
- KAST, Verena
2002 *A gyász: egy lelki folyamat stádiumai és esélyei*. Budapest, Park Kiadó.
- KELCHNER, Georgia D.
1935 *Dreams in old Norse Literature and their Affinities in Folklore*. Cambridge, At the University Press.
- KENNA Margater E.
1976 Houses, Fields, and Graves: Property and Ritual Obligation on a Greek Island. *Ethnology* 15 (3): 21–34.
1991 The Power of the Dead: Changes in the Construction and Care of Graves and Family Vaults on a Small Greek Island. *Journal of Mediterranean Studies* 1 (1): 101–119.
- KESZEG Vilmos
1997 *Jóslások a Mezőségen*. Sepsiszentgyörgy, Bon Ami Könyvkiadó.
- KISS Lajos – RAJECZKY Benjámín
1966 Bevezető. In Bartók Béla – Kodály Zoltán (szerk.): *A Magyar Népzene Tára V. Siratók*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 15–75.
- K. KOVÁCS László
1982 Adatok a magyar néphit lélek és halál képzetéhez. In Hoppál Mihály–Novák László (szerk.): *Halottkultusz. /Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10./* Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 118–122.
1944 [2004] *A kolozsvári hóstátiak temetkezése*. Örökség. Budapest, Gondolat–Európai Folklor Intézet [Reprint].
- KLANICZAY Gábor
1990 *The Uses of Supernatural Power: The Transformation of Popular Religion in Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge, Polity Press.
- KLIGMAN, Gail
1988 *The Wedding of the Dead. Ritual, Politics and Popular Culture in Romania*. Berkely – Los Angeles, University of California Press.
- KNUUTTILA, Seppo
2001 How to Seize Mentalities. In Runnel, Pille (ed.): *Rethinking Ethnology and Folkloristics*. Tartu, Tartu Nefi Rühm, 17–53.
- KÓKA Rozália
1982 A lészpedi “szent leján”. *Tiszatáj* 36 (8): 29–44.
- KÓS Károly
1972 Kalákák és egyéb munkaformák a régi Bodonkúton. In Uő: *Népelet és néphagyomány: tíz tanulmány*. Bukarest, Kriterion, 81–96.
- KÓSA László
1989 A csángók hagyományos élete. In Domokos Mária (szerk.): *Tegnap a Gyimesben jártam. Gyimes völgyi lírai dalok. Kallós Zoltán és Martin György gyűjtése*. Budapest, Európa Kiadó, 5–15.
- KOVÁCS Katalin
2002 „Ha a lelkek...” *Lélekhiedelmek Salánkon*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.
- KÖRNER Tamás
1970 Mutatvány a készülő hiedelemmonda-katalógusból. A halál és a halottak. *Ethnographia* LXXXI: 35–96.
- KRISTÓF Ildikó
1999 „Rendeld el házadat, mert meghalsz.” A végrendeletkészítés normái és formái a 16–17. századi magyarországi falvakban és mezővárosokban. In Benedek Katalin – Csonka-Takács Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 521–556.
- KRUGER, Steven F.
1992 *Dreaming in the Middle Ages*. Cambridge, Cambridge University Press.
- KUNT Ernő
1987 *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe*. Budapest, Gondolat.
1990 Temetkezési szokások. In Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar Néprajz 7. Népszokás, néphit, népi vallás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 67–102.
- LECOUTEUX, Claude
1987 *Geschichte der Gespenster und Wiedergänger im Mittelalter*. Köln, Böhlau.
- LE GOFF, Jacques
1984 [1981] *The Birth of Purgatory*. Chicago, The University of Chicago Press.
1988 *The Medieval Imagination*. Chicago, University of Chicago Press.
- LE ROY LADURIE, Emmanuel

- 1997 [1975] *Montaillou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324)*. Budapest, Osiris.
- LEWIS, Ian M.
1986 *Religion in Context: Cults and Charisma*. Cambridge, Cambridge University Press.
- LOSS Sándor – SZABÓ Gábor
1999 Komóság és reciprocitás négy őrsegi faluban. *Savaria* 22 (4):203–212.
- MAGYAR Zoltán
2003 A rekegő hiedelemköre a hárompataki (gyimesi csángó) folklórban. In Tomisa Ilona (szerk.): *Hárompatak. Egy ismeretlen néprajzi kistáj Erdély és Moldva határán*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 105–140.
- MALINOWSKI, Bronislaw
1954 *Magic, Science and Religion and Other Essays*. Garden City, N.Y., Doubleday Anchor Books.
1972 *Baloma: válogatott írások*. Budapest, Gondolat.
- MANDELBAUM, David, G.
1959 Social Uses of Funeral Rites. In Feifel, Herman (ed.): *The Meaning of Death*. New York–Toronto–London, The Blakiston Division, 189–219.
- MARRIOTT, McKim
1955 Little Communities in an Indigenous Civilization. In Marriott, M. (ed.): *Village India: Studies in the Little Community*. Chicago, University of Chicago Press, 171–222.
- MAUSS, Marcel
2000 [1924] Tanulmány az ajándékról. Az ajándékcseré formája és értelme az archaikus társadalmakban. In Uő: *Szociológia és antropológia*. Budapest, Osiris Kiadó, 195–342.
- McLAUGHLIN, Megan
1994 *Consorting with Saints. Prayer for the Dead in Early Medieval France*. New York, Cornell University Press.
- MENGIS, Carl
1930–1931 Geist. In Bächtold-Stäubli, Hanns – Hoffmann-Krayer, Eduard (Hrsg.): *Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens* III. Berlin–Leipzig: Walter de Gruyter & Co., 472–510.
1987 Arme Seelen. In Bächtold-Stäubli, Hanns – Hoffmann-Krayer, Eduard (Hrsg.): *Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens* III. Berlin–Leipzig: Walter de Gruyter & Co., 584–597.
- MENEFEE Samuel Pyeatt
1989 Dead Reckoning: The Church Porch Watch in British Society. In Davidson, Hilda Roderick Ellis (ed.): *The Seer in Celtic and Other Traditions*. Edinburgh, John Donald Publishers, 80–99.
- MIKOS Éva
2005 Szent Genovéa–Genoéva–Éva. Egy ponyvatörténet folklorizálódása Gyimesközéplokon. In Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom. Folklór a magyar művelődéstörténetben*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 304–314.
2008 A folklór, az írásbeliség és a tömegkultúra együttélése, s a folklorista lehetőségei a mai Gyimesben. In Pócs Éva (szerk.): „Vannak csodák, csak észre kell venni”. *Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben I.* /Studia Ethnologica Hungarica VIII./ Budapest, L’Harmattan, 283–298.
- MØHL, Perle
1997 *Village Voices. Coexistence and Communication in a Rural Community in Central France*. Copenhagen, Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen.
- MORVAY Judit
1966 A had és nemzetség fogalmának körülhatárolása. *Ethnographia* (77): 481–494.
1980 Keresztszülő. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MURÁNYI Veronika
2007 „Belédobják azokat a flakonokat, s itt, a Tatros partján billegtetik a szél.” Hulladékkezelés Gyimesközéplokon a 21. század elején. *Tabula* 10 (1): 59–74.
- MURKO Mattias
1910 Das Grab als Tisch. *Wörter und Sachen* II: 71–160.
- NAGY Ilona
1988 Hiedelemmonda. In Vargyas Lajos (főszerk.): *Magyar Néprajz* 5. *Magyar népköltészet*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 138–147.
1994 Kortársalálkozók. Adalékok egy antropológiai elemzéshez. *Arrabona* 31–33: 385–394.
1999 Esettanulmány az ajándékozás antropológiájához: az ötvenévesek megajándékozása. In Benedek Katalin – Csonka-Takács Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 607–617.
- NAGY Ödön
2000 Az élet fordulói. In Nagy Olga (szerk.): *Változó népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Havadon*. Bukarest – Kolozsvár, Kriterion, 261–313.

- NAGY VARGA Vera
2000 Műrokonság, szomszédság, kortársi csoportok, barátság. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz 8. Társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 532–557.
- NOCKE, Franz-Joseph
1997 Eszkatológia. In Theodor Schneider (szerk.): *A dogmatika kézikönyve I–II*. Budapest, Vigília, 397–495.
- OBEYESEKERE, Gananath
1963 The Great Tradition and the Little in the Perspective of Sinhalese Buddhism. *The Journal of Asian Studies* XXII (2): 139–153.
- OEXLE, Otto.G
1983 Die Gegenwart der Toten. In Herman Braet – Werner Verbeke (eds.): *Death in the Middle Ages. Mediaevalia Iovaniensia*, 1. Louvain, 19–77.
- OHLER, Norbert
2004 *Sterben und Tod im Mittelalter*. Düsseldorf, Patmos Verlag.
- O'NEIL, Brian Juan
1983 Dying and Inheriting in Rural Trás-os-montes. In Feijo, Rui – Martins, Herminio – Pina-Cabral, João de (eds.): *Death in Portugal: Studies in Portuguese Anthropology and Modern History. Journal of the Anthropological Society in Oxford, Occasional Papers 2*. Oxford, 44–74.
- ORBÁN Balázs
1991 [1868] A gyimesi szoros. In Uő: *A Székelyföld leírása: történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*. Budapest, Helikon Kiadó, 76–85.
- PAINE, Robert
1967 What is Gossip About? An Alternative Hypothesis. *Man* 2: 278–285.
- PALGI, Phyllis – ABRAMOVITCH, Henry
1984 Death: A cross-cultural perspective. *Annual Review of Anthropology* 13: 385–417.
- PARRY, Jonathan
1986 The Gift, the Indian Gift and the 'Indian gift'. *Man* 21: 452–473.
- PAXTON, Frederick S.
1990 *Christianizing Death. The Creation of a Ritual Process in Early Medieval Europe*. London, Cornell University Press.
- PENTIKÄINEN, Juha
1978 *Oral Repertoire and World View. /Folklore Fellows' Communications 219./* Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia.
- 1989 The Dead without Status. In Kvideland, R. – Sehmsdorf, H. K. (eds.): *Nordic Folklore*. Bloomington, Indiana University Press, 128–134.
- PETÁNOVICS Katalin
1997 Az álom szerepe egy asszony életében. In Lackovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 2*. Debrecen–Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 100–112.
- PETNEKI Áron
2001 Szomorú teátrum. In Pócs Éva (szerk.): *Lélek, halál, túlvilág. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. /Tanulmányok a transzcendensről II./* Budapest, Balassi Kiadó, 239–260.
- PINA-CABRAL, João de
1980 Cults of the Dead in Northern Portugal. *Journal of the Anthropological Society of Oxford* 9: 1–31.
- FEIJO, Rui – MARTINS, Herminio – PINA-CABRAL (eds.)
1983 *Death in Portugal: Studies in Portuguese Anthropology and Modern History. Journal of the Anthropological Society in Oxford, Occasional Papers 2*. Oxford.
- PÓCS Éva
1983 Tér és idő a magyar néphitben. *Ethnographia* 94: 177–206.
1990 Néphit. In Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar Néprajz 7. Népszokás, néphit, népi vallás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 527–693.
1997 *Élők és holtak, látók és boszorkányok. Mediátori rendszerek a kora újkor forrásaiban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1998 Transz és látomás Európa népi kultúráiban. In Pócs Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. /Tanulmányok a transzcendensről 1./* Budapest, Balassi Kiadó, 15 – 55.
2002 A magyar halottlátó és a keresztény Európa. In Uő: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán. Válogatott tanulmányok 1*. Budapest, L'Harmattan, 107–119.
2005a Vízkereszt és Szent György napja Gyimesközéplokon. In Bárh Dániel (szerk.): *Ünneplő. Írások Verebélyi Kincső születésnapjára. /Folcloristica 9./* Budapest, ELTE Folklore Tanszék, 149–164.
2006 Jánó Ilona és az újkori látomások. In „Bételjesitem Isten akarátját...” *A lészpedi szent leány látomásai*. Közreadja: Kóka Rozália. /*Fontes Ethnologiae Hungarica III.*/ Budapest, L'Harmattan–PTE Néprajz –

- Kulturális Antropológia Tanszék, 230–251.
- s.a. [2007a] Narratives of the Supernatural in a Contemporary Community. Topic – Genre – Context. In Valk, Ülo – Anttonen, Veikko (eds.): *Vernacular Religion – Vernacular Genres*. Tartu.
- s.a. [2007b] Kultusz, emlékezet, dekoráció. A házbeslők díszítése Gyimesközéplokon. In Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és vizuális kultúra. Folklór a magyar művelődéstörténetben*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 2008 „Rajtunk is történt csoda.” Beszélgetések és elbeszélések a természetfeletről. In Pócs Éva (szerk.): „Vannak csodák, csak észre kell venni”. *Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben I.* /Studia Ethnologica Hungarica VIII./ Budapest, L'Harmattan, 279–352.
- PÓCS Éva (szerk.)
- 2001 *Lélek, halál, túlvilág. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* /Tanulmányok a transzcendensről II./ Budapest, Balassi Kiadó.
- PRIMIANO, Leonard Norman
- 1995 Vernacular Religion and the Search for Method in Religious Folklife. *Western Folklore* 54: 37–56.
- PULAY Gergő
- 2005 A vendégmunka mint életforma. Széki építőmunkások Budapesten. In Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély (de)konstrukciók.* /Tabula Könyvek 7./ Budapest, Néprajzi Múzeum – Pécs, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 143–162.
- RADCLIFFE-BROWN, Alfred R.
- 1964 *The Andaman Islanders*. New York, Free Press.
- RANKE, Kurt
- 1951 *Indogermanische Totenverehrung. Der dreissigste und vierzigste Tag im Totenkult der Indogermanen.* /Folklore Fellows' Communications 140./ Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia.
- REDFIELD, Robert
- 1965 *The Little Community. Peasant Society and Culture*. Chicago, The University of Chicago Press.
- REZESSY Anna
- 2001 „Összejönnek a szomszédok is...” A szomszédság rendszere Homokmégyen. *Tabula* 2001 (4): 231–269.
- RIEGELHAUPT, Joyce
- 1973 Festas and Padres: The Organization of Religious Action in a Portuguese Parish. *American Anthropologist* 75: 835–852.
- RÓHEIM Géza
- 1915 A lucaszék. *Néprajzi Értesítő XVI.* 1–35.
- 1920 *Adalékok a magyar néphithez II.* Budapest, k. n.
- 1990 *Magyar néphit és népszokások.* Budapest, Athenaeum.
- SALAMON Anikó
- 1975 Gyimesi mondák. In Dömötör Tekla – Kákossy László (szerk.): *Mai népi hiedelmek.* /Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékének Kiadványai./ Budapest, ELTE, 65–156.
- 1987 *Gyimesi csángó mondák, ráolvasások, imák.* Helikon, Budapest.
- DR. SÁNDOR Mihályné
- 1976 Egy bihari parasztasszony hiedelmei. /Folklór Archívum 4./ MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 187 – 261.
- SAHLINS, Marshall
- 1972 *Stone Age Economics*. New York, Aldine de Gruyter.
- SCHMITT, Jean-Claude
- 1998 [1994] *Ghosts in the Middle Ages. The Living and the Dead in Medieval Society*. Chicago, The University of Chicago Press.
- SCHWARTZ Elemér
- 1937 A magyar népvallás keresztény elemei. In N. Bartha Károly et al. (szerk.): *Magyarság néprajza IV.* Budapest, Király Magyar Egyetemi nyomda, 450–452.
- S. SÁRDI Margit
- 2001 Ars moriendi és a meghalás gyakorlata. In Pócs Éva (szerk.): *Lélek, halál, túlvilág. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* /Tanulmányok a transzcendensről II./ Budapest, Balassi Kiadó, 474–487.
- STARK, Laura
- 2002 *Peasants, Pilgrims and Sacred Promises. Ritual and the Supernatural in Orthodox Karelian Folk Religion.* /Studia Fennica Folkloristica 11./ Helsinki.
- STRATHERN, Andrew
- 2001 A halál mint csere: két melanéziai példa. In Berta Péter (szerk.): *Halál és kultúra. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből I.* Budapest, Janus/Osiris, 97–117.
- STEWART, Charles

- 1991 *Demons and the Devil. Moral Imagination in Modern Greek Culture*. Princeton, Princeton University Press.
- 2004 Great and Little Tradition. In Barnard, Alan–Spencer, Jonathan (eds.): *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London–New York, Routledge, 267–269.
- SZABÓ László
- 1980 *A magyar rokonsági rendszer*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke.
- 1982 A halotti szemfedél felhasításának szokása a magyaroknál. In Hoppál Mihály – Novák László (szerk.): *Halottkultusz. /Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10./* Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 163–184.
- SZENDREY Ákos
- 1941 A halott lakodalma. *Ethnographia* LII (1): 44–53.
- SZILÁGYI Eszter
- 2005 Képek és elképzelések Gyimesről a turizmus kontextusában. *Anthropolis* 2 (1–2): 128–141.
- SZŐCSNÉ GAZDA Enikő
- 2004 A Rózsafüzér Társulatok hatása egy falu életére. In S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 6. Konferencia Pápán 2002 június. II. köt. Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 161–166.*
- TANKÓ Gyula
- 2001 *Életvitel a Gyimesekben: Gyimesi szokásvilág 2*. Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely.
- TANKÓ József (Jáni).
- 1994 Ilyen volt... In Forrai Ibolya (szerk.): *Csángók a XX. században: Élettörténetek*. Néprajzi Közlemények XXXIII. Budapest, Néprajzi Múzeum, 13–40.
- TÁRKÁNY-SZÚCS Ernő
- 1981 *Magyar jogi népszokások*. Budapest, Gondolat.
- TAYLOR, Lawrence
- 1989 Introduction. The Uses of Death in Europe. *Anthropological Quarterly* 62 (4): 149–154.
- TEDLOCK, Barbara
- 1987 Dreaming and Dream Research. In Tedlock, Barbara (ed.): *Dreaming. Anthropological and Psychological Interpretations*. Cambridge, Cambridge University Press, 1–31.
- Temetési Szertartáskönyv*. 2004 Gyulafehérvár, Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség.
- THOMAS, Keith
- 1971 *Religion and the Decline of Magic. Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century England*. London, Peregrine Books.
- TOMISA Ilona (szerk.)
- 2003 *Hárompatak. Egy ismeretlen néprajzi kistáj Erdély és Moldva határán*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- TÜSKÉS Gábor
- 1986a A népi vallásosság kutatása Európában. *Ethnographia* 97: 75–113.
- 1986b A népi vallásosság kutatása Magyarországon. Tudománytörténeti áttekintés. In Tüskés Gábor (szerk.): *„Mert ezt Isten hagyta.” Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 18–62.
- TÜSKÉS Gábor – Knapp Éva
- 1998 Egy dunántúli parasztasszony álomelbeszélései az 1980-as években. In Pócs Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományos közéletben. /Tanulmányok a transzcendensről 1./* Budapest, Balassi Kiadó, 366–379.
- TUZIN, Donald
- 1975 The Breath of a Ghost. Dreams and the Fear of the Dead. *Ethos* 3 (4): 555–578.
- TYLOR, Edward B.
- 1920 *Primitive Culture*. New York, G. P. Putnam's Sons.
- UJVÁRY Zoltán
- 1982: Halottvirrasztó játékok. In Hoppál Mihály – Novák László (szerk.): *Halottkultusz. /Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10./* Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 145–153.
- VALK, Ülo
- 2006 Ghostly Possession and Real Estate: the Dead in Contemporary Estonian Folklore. *Journal of Folklore Research* 43 (1): 31–51.
- VÁMSZER Géza
- 1940 A gyimesi csángók eredete, települése és gazdasági viszonyai. *Láthatár* 8 (1): 73–79.
- VAPORIS, N. M.
- 1977 *An Orthodox Prayer Book*. Brookline, Mass.: Holy Cross Orthodox Press. 1977.
- VÁRNAGY Antal

- 1995 *Liturgika*. Abaliget, Lámpás Kiadó.
- VARGYAS Gábor
- 2006 „Lefelé jártak?” Kapcsolattartó beszédaktusok Lészpeden. A moldvai csángók „beszédnéprajzához”. In Ekler Andrea – Mikos Éva – Vargyas Gábor (szerk.): *Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*. /Studia Ethnologica Hungarica VII./ Budapest, L'Harmattan, 325–353.
- VIDACS Bea
- 1985 Komaság és kölcsönösség Szentpéterszegen. *Ethnographia* 96 (4): 509–528.
- VIRT István
- 1987 Halállal kapcsolatos szokások és hiedelmek Zoboralján. *Folklór Archivum* 17. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest.
- 2001a „Elszakasztottad a testemtől én lelkemet”. *A moldvai és a Baranya megyei csángók halottas szokásai és hiedelmei*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
- 2001b A halottkultusz hagyományozódásának szociálpszichológiai vizsgálata a moldvai csángó közösségekben. In Pócs Éva (szerk.): *Lélek, halál, túlvilág. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. /Tanulmányok a transzcendensről II./ Budapest, Balassi Kiadó, 311–317.
- 2003 Halállal kapcsolatos szokások és hiedelmek hagyományozódásának jellemzői Hárompatak falvaiban. In Tomisa Ilona (szerk.): *Hárompatak. Egy ismeretlen néprajzi kistáj Erdély és Moldva határán*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 251–300.
- VIRTANEN, Leea
- 1989 Dream-telling Today. In Siikala, Anna-Leena (ed.): *Studies in Oral Narrative*. /Studia Fennica 33./ 137–148.
- VOIGT Vilmos
- 2004 *A vallási élmény története*. Budapest, Timp Kiadó.
- VOVELLE, Michel
- 1990 *Ideologies and Mentalities*. Cambridge, Polity Press.
- WARE, Timothy
- 1963 *The Orthodox Church*. Penguin.
- WARE, Kallistos
- 1987 Eastern Christianity. In Eliade, M. (ed.): *The Encyclopedia of Religion* IV. New York–London, Macmillan, 558–576.
- WEBER, Max
- 2005 *Vallásszociológia. A vallási közösségek típusai*. Budapest, Helikon.
- WEINER, Anette B.
- 1985 Inalienable wealth. *American Ethnologist* 12 (2): 210–227.
- 1992 Inalienable Possessions. The Paradox of Keeping while Giving. Berkeley – Los Angeles – Oxford, University of California Press.
- WEISS, Brad
- 1997 Forgetting your Dead: Alienable and Inalienable Objects in Northwest Tanzania. *Anthropological Quarterly* 70 (4): 164–172.
- WEISS, Meira
- 2001 Gyász, megemlékezés és kollektív identitás a mai izraeli társadalomban. In Berta Péter (szerk.): *Halál és kultúra. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből I*. Budapest, Janus/Osiris, 350–367.
- WHALEY, Joachim
- 1981 Symbolism for the Survivors: The Disposal of the Dead in Hamburg in the Late 17th and 18th Centuries. In Whaley, Joachim (ed.): *Mirrors of Mortality: Studies in the Social History of Death*. London, Europa Publication, 80–100.
- ZENTAI Tünde
- 1974 A kísértet és a visszajáró halott epikus megjelenítése az Ormányságban. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 14–15*. 297–308.